

filosofen wel van een 'echte' Verlichting sprake kon zijn, zozeer verschilden zij immers van de Engelse en Franse deïsten en rationalisten².

Een dergelijk oordeel hangt samen met de verenging van het begrip 'verlicht' tot onkerkelijk en onchristelijk zoals die vooral onder invloed van het klassieke Franse 'Lumières'-beeld heeft plaatsgevonden. Een Duitstalige kenner van de Franse maatschappij- en mentaliteitsgeschiedenis als R. Reichardt bijvoorbeeld besteedde recentelijk nog in een op moderne literatuur gebaseerd artikel weinig aandacht aan hetgeen er zich *binnen* theologie, kerk en godsdienst aan veranderingen heeft voorgedaan³. Zoals velen vóór hem ziet de auteur in Frankrijk de invloed van de Verlichting op brede volkslagen alleen maar als een voorbereiding op de radicale ontkerstening ten tijde van de Revolutie. Dat hij daarmee voorbijgaat aan verlicht-binnenkerkelijke ontwikkelingen die zelfs in het land van de 'Philosophes' optraden, blijkt uit een instructief overzichtsartikel van M. Csáky⁴. Des te meer reden is er om, zoals een Groningse dissertatie heeft gedaan, in het protestantse vaderland een typisch 'Nederlandse reformatorische Verlichting' te blijven onderkennen. Volgens de schrijver zou die met haar rationalistische en moralistische inslag en onder gebruikmaking van verlichte methoden in het verlengde gelegen hebben van de wetenschappelijke en tolerante traditie der Bijbelse Humanisten⁵.

Aansluitend bij een studie van P.J. Buijnsters, die het erasmiaans gekleurde, gematigde, burgerlijke, ethische en ten dele piëtistische karakter van de 'Lumières hollandaises' had beklemtoond, hebben H. Bots en J. de Vet voor een Frans publiek uiteengezet dat de Verlichting ten onzent getoontzet was in een blijvend vertrouwen op de

-
2. F. Sassen, *Johan Lulofs (1711-1768) en de Reformatorische Verlichting in de Nederlanden*, Amsterdam 1965; F. Sassen, 'Desiderata voor de beschrijving van de wijsbegeerte in Nederland gedurende de 18e eeuw', in: *Documentatieblad Werkgroep 18e Eeuw*, nr. 14(1972) 4-22.
 3. R. Reichardt, 'Zu einer Sozialgeschichte der französischen Aufklärung', in: *Francia*, 5(1977) 231-249.
 4. M. Csáky, 'Déchristianisation? Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung', in: F. Engel-Janosi e.a. (red.), *Formen der europäischen Aufklärung*, München 1976, 13-19.
 5. J.C. de Bruïne, *Herman Venema. Een Nederlandse theoloog in de tijd der Verlichting*, Franeker 1973.